दशमः पाठः

कालोऽहम्

(कोणार्कदेवालयस्य प्राङ्गणम्। केचन बालकाः बालिकाश्च मन्त्रमुग्धाः देवालयं दृष्ट्वा परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति।)

सविता – अहो भव्यः विशालः देवालयः!

रविः – अये! किमयं देवालयः रथो वा?

सहस्रांशुः – अयं तु कोणार्कः, सूर्यस्य रथः।

प्रभा – कोणार्कस्य कोऽर्थः?

सविता – अर्कस्य अर्थात् सूर्यस्य कोणः। अस्याम् एव दिशि सूर्यः उदेति।

दिवाकरः – (गणयित्वा) अस्मिन् रथे तु द्वादश चक्राणि।

सूर्यः – पश्य पश्य! कथम् उत्कीर्णं वर्तते प्रत्येकं चक्रम्।

अंशुमान् – चक्रस्य प्रत्येकम् अरमपि उत्कीर्णम्।

दिनेशः – मन्ये द्वादश चक्राणि एव द्वादश मासाः। अष्ट अराणि एव अष्ट प्रहराः।

अंशुमाली – अहो विज्ञानमयी एषा कल्पना। अस्माकं कालगणनायाः आधारस्य सूर्यस्य अद्भुता रचना।

(आकाशे ढक्काध्वनिः श्रूयते)

(सर्वे आश्चर्यचकिताः इतस्ततः पश्यन्ति। मन्दिरस्य प्राचीनेभ्यः पाषाणेभ्यः गभीरा ध्वनिः भवति।)

सर्वे – अहो! शृणुत शृणुत! एते पाषाणाः किमपि वक्तुकामा एव।

कालः – श्रूयतां श्रूयताम्! कालोऽहम्।

दशमः पाठः

कालोऽहम्

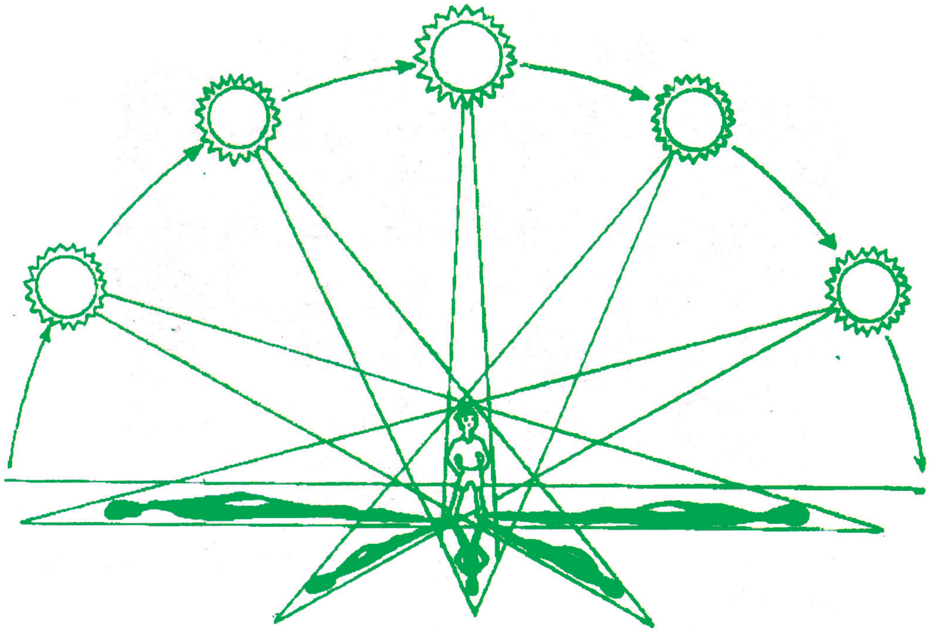

कालोऽहम्। अहं खलु कालः। विश्वस्य आत्माहम्। कलयामि गणयामि जगतः आयुः प्रमाणम्। सततं चक्रवत् परिवर्तमानः भूतं वर्तमानं भविष्यदपि च वीक्षमाणः अहमेव साक्षी जगतः उत्पत्तेः विकासस्य प्रलयस्य च। इदं जगत् तु पुनः पुनः जायते विलीयते च परमहं विद्यमानोऽस्य सर्वं क्रियाकलापं पश्यामि। अहो! किं जानीथ यूयम्, 'कियती प्राचीना इयं सृष्टिः!' नैव! तर्हि शृणुत ध्यानेन।

'कृतयुगं त्रेतायुगं द्वापरयुगं कलियुगञ्चेति चत्वारि युगानि। चतुर्णां युगानां समूहः एव महायुगम्। एकसप्ततिमहायुगानाम् एकं मन्वन्तरम्। चतुर्दशमन्वन्तराणां समूहः कल्पः। एकः कल्प एव ब्रह्मणः एकं दिनं मन्यते। ब्रह्मणः आयुः शतं वर्षाणि।'

अहो! श्रूयते शंखध्वनिः! युगादिपर्वणि कस्मिंश्चिद् गृहे नूतनसंवत्सरस्य अभिनन्दनसमारोह आयोज्यते। अद्य कलियुगं तु द्विपञ्चाशत्तमं शतकं प्रविशति। तदैव समारोहारम्भे कश्चन विद्वान् सङ्कल्पवाचनं करोति---

विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य ब्रह्मणः द्वितीयपरार्धे श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे प्रथमचरणे जम्बूद्वीपे भारतवर्षे भरतखण्डे आर्यावर्तैकदेशे यमुनातीरे दिल्लीमण्डले नलनाम-संवत्सरे, सूर्योत्तरायणे, वसन्तर्तौ, चैत्रमासे, शुक्लपक्षे, प्रतिपदायां तिथौ, बुधवासरे, उत्तराभाद्रपदनक्षत्रे, शुक्लयोगे, किंस्तुघ्नकरणे----नामाहं मङ्गलकार्यं करिष्ये।

अये! कथम् इमं सङ्कल्पं श्रुत्वा विस्मिताः यूयम्? अयं तु वर्तमानकालदेशपरिचायकः। प्राचीनतमा हि एषा गणना। अपि ज्ञायते मदीयायाः अस्याः गणनायाः आधारः?

मम कलनस्य तु आधारः सूर्य एव। सूर्यस्य द्वे गती उत्तरायणं दक्षिणायनञ्च। प्रत्येकम् अयनस्य अवधिः षण्मासाः। भारतीयमासानां नामानि नक्षत्रनामभिः सम्बद्धानि। पूर्णिमायां यत् नक्षत्रं भवति तेनैव नाम्ना तस्य मासस्य नाम भवति। यथा चैत्रे मासे पूर्णिमा चित्रानक्षत्रयुता भवति, अतः तस्य मासस्य नाम 'चैत्रः' भवति। संवत्सरस्य तु विषये इदमुच्यते–

षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः।

यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः॥ १॥

षड् ऋतव एव मे नाभयः। द्वादशमासा एव अक्षत्वेन गण्यन्ते। चतुर्विंशतिः पक्षा एव पर्वाणि। षष्ट्युत्तर-त्रिशतानि दिनानि एव अराणि। परमहम् अखण्डः शाश्वतः विभुः च। नूतनसंवत्सरोत्सवदिवसे इदानीम् इयमेव मे शुभाशंसा–

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु।

सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु॥ २।

शब्दार्थाः

अवाप्नोतु (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [अव+आप्+लोट्]	विन्दतु, लभताम्	प्राप्त करे	may attain.
आर्यावर्तैकदेशे (सं०) (पु०स०ए०व०) [आर्यावर्तः एकदेशः (एकभागः) यस्य, तस्मिन्, ब०व्री०]	आर्यावर्तः नामके स्थाने	भारत में आर्यावर्त नाम के एक भूभाग में	In a region in India known as Aryavarta, North India is known as Aryavarta.
करिष्ये (क्रि०) (उ०पु०ए०व०) [कृ+(उभ०) लृट्]	करिष्यामि	करूँगा	I will do.
कलनस्य (स०) (नपुं०ष०ए०व०)	गणनायाः	गिनने का	of counting.
कलयामि (क्रि०) (उ०पु०ए०व०) [कल्+लट्]	गणयामि	गिनता हूँ	I count.
कल्पः (सं०) (पु०प्र०ए०व०)	संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि इत्यमरः।	सृष्टि का अन्त, प्रलय, ब्रह्मा का एक दिन (चौबीस घंटे)	A day and night of Brahman.
कालोऽहम् [कालः+अहम्]	कालः, समयः अहम् समयः अस्मि।	समय	I am time.
क्रियाकलापम् (सं०) (पु०द्वि०ए०व०) [क्रियाणां कलापः तम्, ष०त०पु०]	समस्त-क्रियाव्यापारम्	कार्यसमूह (समस्त गतिविधियों) को	to group of activities.
चतुर्णाम् (वि०-चतुर्) (पु०ष०ब०व०)	चतुर्सङ्ख्यकाम्	चारों (युगों) का	of four (yugas).

चतुर्विंशतिपर्वणः (सं०) (नपुं०ष०ए०व०)[चतुर्विंशतिः पर्वाणि यस्य तस्य, ब०व्री०]	चतुर्विंशतिभिः पर्वभिः युक्तः	चौबीस गाँठों (पौरियों) से युक्त	having twenty four joints
त्रिषष्टिशतारस्य (सं०) (पु०ष०ए०व०) [त्रिषष्टिशतानि अराणि यस्य सः तस्य, ब०व्री०]	त्रिषष्टिशतैः अरैः युक्तः	तीन सौ साठ अरों से युक्त	having three hundred and sixty spokes.
दुर्गाणि (सं०) (नपुं०प्र०ब०व०)	सङ्कटानि, समस्याः	कठिनाइयों को	difficulties.
द्वादशाक्षस्य (सं०) (पु०ष०ए०व०) [द्वादश अक्षाः यस्मिन् तस्य, ब०व्री०]	द्वादश धुरभिः युक्तः	बाहर धुरों (धुरियों) से युक्त	with twelve pegs of axle.
नक्षत्रम् (सं०) (नपुं०प्र०ए०व०)	तारकम्	आकाश में देदीप्यमान तारा (प्रमुख सत्ताईस नक्षत्र हैं)	star.
नन्दतु (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [नन्द् (प्र०पु०)+लोट्]	प्रसीदतु, प्रसन्नः भवतु	प्रसन्न हो	may be happy, may be delighted.
षण्णाभेः (सं०) (स्त्री०/पु०ष०ए०व०) [षट् नाभयः यस्य सः तस्य, ब०व्री०]	षड्भिः नाभिभिः युक्तः	नाभि-पहिए की नाह (केन्द्र) छः नाहों (केन्द्रों) से युक्त	having six navels.
परार्धे (ब्रह्मणः) [परः च असौ अर्धः कर्मधा, तस्मिन्]	आयुषः उत्तरार्धः	(ब्रह्मा की) आयु का उत्तर अर्धभाग	the later half part (of Brahma's life).
मन्वन्तरे (सं०) (नपुं०स०ए०व०) [मनोः अन्तरे वर्तमानः कालः] म०पदलोपी त०पु० [मन्वतन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः इत्यमरः]	मनुकाले	एक मनु के काल में	Duration of time between two Manus.
युगादिपर्वणि (सं०) (नपुं०स०ए०व०) [युगस्य आदिः युगादिः (ष०त०पु०) तस्य पर्वणि (ष०त०पु०)]	युगारम्भस्य उत्सवे, नववर्षस्य आरम्भे	युगारम्भ के उत्सव में, नये वर्ष के शुरू में	In the festival (of the beginning) of the new year.
विभुः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [वि+भू+डु]	व्यापकः	शक्तिशाली, व्यापक	Omnipresent, Omnipotent.
विलीयते (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [वि+ली+लट्]	विलीनं भवति	समा जाती है	dissolves.
विष्णोराज्ञया (सं०) (स्त्री०तृ०ए०व०) [विष्णोः+आज्ञया]	विष्णोः अनुमत्या	विष्णु (परमात्मा) की आज्ञा से	by the permission of Lord Vishnu.

वीक्षमाणः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [वि+ईक्ष्+शानच्]	सम्यक् पश्यन्	भली प्रकार से देखते हुए	while watching carefully.
शुभाशंसा (सं०) (स्त्री०प्र०ए०व०) [शुभा च असौ आशंसा, कर्मधा०]	आशंसा–इच्छा, आशा	शुभकामना	good wishes.
संवत्सरः (सं०) (पु०प्र०ए०व०) [संवसन्ति ऋतवोऽत्र इति संवत्सरः]	विक्रमाब्दः, संवत्	(विक्रमादित्य) वर्ष	an year.
सङ्कल्पः (सं०) (पु०प्र०ए०व०)	धार्मिकानुष्ठानस्य प्रतिज्ञा	धार्मिक कृत्य करने की प्रतिज्ञा	vow to perform some religious activity.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

बालिकाश्च	=	बालिकाः+च	कोऽर्थः	=	कः+अर्थः
इतस्ततः	=	इतः+ततः	वक्तुकामा एव	=	वक्तुकामाः+एव
कालोऽहम्	=	कालः+अहम्	विद्यमानोऽस्य	=	विद्यमानः+अस्य
कश्चन	=	कः+चन	तेनैव	=	तेन+एव
षड् ऋतवः	=	षट्+ऋतवः	षष्ट्युत्तर	=	षष्टि+उत्तर
संवत्सरोत्सवः	=	संवत्सर+उत्सवः	सर्वस्तरतु	=	सर्वः+तरतु

सन्धिकार्यम्

आत्मा+अहम्	=	आत्माहम्	भविष्यत्+अपि	=	भविष्यदपि
कलियुगं+च+इति	=	कलियुगञ्चेति	प्राचीना+इयम्	=	प्राचीनेयम्
न+एव	=	नैव	तदा+एव	=	तदैव
समारोहः+आयोज्यते	=	समारोह आयोज्यते	आधारः+सूर्यः	=	आधारस्सूर्यः
प्रति+एकम्	=	प्रत्येकम्	षट्+मासाः	=	षण्मासाः

संयोगः

किमयम्	=	किम्+अयम्	अरमपि	=	अरम्+अपि
परमहम्	=	परम्+अहम्	अहमेव	=	अहम्+एव
कथमिमम्	=	कथम्+इमम्	इयमेव	=	इयम्+एव

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत –

(क) अस्मिन् पाठे कः वक्ता? ....

(ख) कालः कस्य आयुः गणयति? ....

(ग) कालः कथं परिवर्तते? ....

(घ) कस्य आयुः शतं वर्षाणि? ....

(ङ) कस्य अभिनन्दनसमारोहस्य वर्णनम् अत्र कृतम्? ....

(च) दिल्ली कस्याः नद्याः तीरे स्थिता? ....

(छ) कालगणनायाः आधारः कः? ....

(ज) सर्वः किं तरतु? ....

(झ) सर्वः कुत्र नन्दतु? ....

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तराणि दीयन्ताम् –

(क) कालः किं किं वीक्षते?

(ख) कालः केषां साक्षी अस्ति?

(ग) महायुगं केषां समूहः?

(घ) कल्पः केषां समूहः?

(ङ) युगादिपर्व कदा भवति?

(च) युगादिपर्वणि किम् आयोज्यते?

(छ) सङ्कल्पे देशवाचकाः (स्थानवाचकाः) के के शब्दा आगताः?

(ज) सूर्यस्य के गती? तयोः नाम अपि लिखत।

(झ) एकस्मिन् वर्षे कति पक्षाः?

(ञ) "परमहम् अखण्डः शाश्वतः विभुः च" इति अस्मिन् वाक्ये कालाय कानि विशेषणानि प्रयुक्तानि?

3. उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितानां वाक्यानां प्रश्ननिर्माणं क्रियताम्–

उदाहरणम् कृतयुगं त्रेतायुगं द्वापरयुगं कलियुगञ्चेति चत्वारि युगानि।

प्रश्नः– कृतयुगं त्रेतायुगं द्वापरयुगं कलियुगञ्चेति कति युगानि?

(क) भूतं वर्तमानं भविष्यद् इति त्रय: कालभेदा:।

(ख) चतुर्णां युगानां समूह एव महायुगम्।

(ग) संवत्सरे षड् ऋतव: भवन्ति।

(घ) संवत्सरे द्वादश मासा: भवन्ति।

(ङ) चतुर्दश मन्वन्तराणां समूह: कल्प:।

(च) ब्रह्मण: आयु: शतं वर्षाणि।

4. अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'वीक्षमाण: अहमेव साक्षी जगत: उत्पते:।' अत्र 'पश्यन्' अस्मिन् अर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(ख) 'एक: कल्प: एव ब्रह्मण: एकं दिनं मन्यते।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

(ग) 'अद्य कलियुगं द्विपञ्चाशत्तमं शतकं प्रविशति।' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

(घ) 'कियती प्राचीना इयं सृष्टि: ?' अत्र 'नूतना' इत्यस्य पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

(ङ) 'चतुर्णां युगानां समूह: एव महायुगम्।' अत्र विशेष्यपदं किमस्ति?

(ङ) 'सङ्कल्पं श्रुत्वा विस्मिता: यूयम्।' अत्र विशेषणपदं किमस्ति?

5. समुचितार्थं मेलयत–

	क		ख
(क)	अर्कस्य	....	समय:
(ख)	पाषाणेभ्य:	....	वय:
(ग)	काल:	....	सूर्यस्य
(घ)	आयु:	....	पुरातनतमा
(ङ)	प्राचीनतमा	....	प्रस्तरेभ्य:
(च)	कृतयुगम्	....	सत्युगम्

6. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलं समुचितार्थं चित्वा लिखत –

(क) अहं खलु काल: विश्वस्य आत्मा।

(i) जगत: (ii) समयस्य (iii) देशस्य

(ख) अहमेव साक्षी जगत: उत्पत्ते: विकासस्य प्रलयस्य च।

(i) प्रवर्धनस्य (ii) विनाशस्य (iii) प्रलापस्य

(ग) कथम् इमं सङ्कल्पं श्रुत्वा विस्मिता: यूयम्?

(i) ज्ञात्वा (ii) विज्ञाय (iii) आकर्ण्य

(घ) प्रत्येकम् अयनस्य अवधिः षण्मासाः।

(i) कालः (ii) अवधानम् (iii) अवधारणा

(ङ) समारोहारम्भे कश्चन विद्वान् सङ्कल्पवाचनं करोति।

(i) ज्ञानवान् (ii) किञ्चिज्ज्ञः (iii) अल्पज्ञः

(च) मम कलनस्य तु आधारः सूर्यः एव।

(i) समयस्य (ii) कलायाः (iii) गणनायाः

7. अधोलिखितानाम् कथनानाम् आशयाः विकल्परूपेण तत्समक्षमेव लिखिताः सन्ति। तेषु समुचितम् आशयं (✔) इति चिह्नीकुरुत–

उदाहरणम् – सततं चक्रवत् परिवर्तमानः
1. कालः यदा कदा चक्रवत् भ्रमति।
2. निरन्तरं भ्रमन् कालः चक्रम् एव।
3. कालः चक्रम् इव निरन्तरं गतिशीलः।(✔)

(क) विश्वस्य आत्माऽहम्
1. कालः यत्र तत्र व्याप्तः।
2. कालः संसारस्य आत्मा।
3. कालः विश्वस्य निर्माता।

(ख) मम कलनस्य तु आधारः सूर्य एव
1. सूर्य एव कालगणनां करोति।
2. सूर्यं विना कालस्य गणना न भवति।
3. सूर्यः अपि कालगणनायाः आधारः।

8. अधोलिखितसङ्ख्यावाचकपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत –

सूर्यः .... । सूर्यस्य .... गती। जगतः .... स्थितयः सृष्टिः विकासः प्रलयश्च। कालस्य ....युगानि। एकस्मिन् वर्षे .... नाभयः। एकस्मिन् दिवसे .... प्रहराः। संवत्सरे .... मासाः। मन्वन्तरे .... महायुगानि। कल्पे .... मन्वन्तराणि। .... वर्षाणि ब्रह्मणः आयुः।

10. अधोलिखितानां शुद्धकथनानां समक्षं (✔) अशुद्धानां च समक्षं (✘) इति चिह्नाङ्कनं क्रियताम्–

यथा– मासे द्वौ पक्षौ भवतः शुक्लः कृष्णः च (✔)

(क) चन्द्रस्य द्वे अयने भवतः। ( )

(ख) एकस्मिन् वर्षे द्वादशपक्षाः भवन्ति। ( )

(ग) नूतनः संवत्सरः चैत्रमासस्य शुक्लपक्षस्य प्रतिपदायाः प्रारभ्यते। ( )

11. अधोलिखितानि अव्ययपदानि स्थूलपदानां स्थाने एवं प्रयुज्यन्तां येन अर्थभेदः न स्यात्–

भूयो भूयः, सदा, अधुना, निरन्तरम्

(क) **सततं** कालः चक्रवत् परिवर्तमानः अस्ति।

(ख) **इदानीं** कलियुगस्य प्रथमः चरणः अस्ति।

(ग) **सर्वदा** शुभकार्यं सङ्कल्पेन प्रारब्धव्यम्।

(घ) **पुनः पुनः** जगत् जायते विलीयते च।

12. अधः केषाञ्चित् समस्तपदानां विग्रहाः निर्दिष्टाः। पाठात् चित्वा विग्रहस्य समक्षं समस्तपदं लिखत–

विग्रहः	समस्तपदम्
यथा– एकम् एकम् प्रति	प्रत्येकम्
(क) शङ्खस्य ध्वनिः	....
(ख) अभिनन्दनस्य समारोहः	....
(ग) यमुनायाः तीरे	....
(घ) महत् च तत् युगम्	....
(ङ) मङ्गलं च तत् कार्यम्	....
(च) चित्रानक्षत्रेण युता	....
(छ) सङ्कल्पस्य वाचनम्	....

13. अधोलिखितपदानां विपरीतार्थकपदानि पाठात् एव चित्वा लिखत–

यथा– भूतम्	**वर्तमानम्**
(क) उत्पत्तेः	....
(ख) जायते	....
(ग) प्राचीनः	....
(घ) कलियुगम्	....
(ङ) उत्तरायणम्	....
(च) तदानीम्	....

गतिविधयः

1. 'युगादिपर्व चैत्रमासे शुक्लपक्षे प्रतिपदायां तिथौ भवति' इति भवन्तः पठितवन्त एव। अधोलिखितानि पर्वाणि कस्मिन् मासे कस्मिन् पक्षे कस्यां तिथौ च भवन्ति इति लिख्यन्ताम्–

पर्वनाम	मासः	पक्षः	तिथिः
(क) विजयदशमी	....	....	....
(ख) जन्माष्टमी	....	....	....
(ग) वाल्मीकिजयन्ती	....	....	....
(घ) दीपावलिः	....	....	....
(ङ) रक्षाबन्धनम्	....	....	....
(च) रविदासजयन्ती	....	....	....
(छ) बुद्धपूर्णिमा	....	....	....
(ज) होलिकोत्सवः	....	....	....
(झ) रामनवमी	....	....	....
(ञ) गुरुनानकजयन्ती (गुरुपर्व)	....	....	....

2. युगादिपर्व कदा भवति इति सङ्कल्पे ज्ञातमेव। दिल्लीनगरे 'अम्बालिका' नाम्न्याः बालिकायाः जन्मदिवसः 'रामनवमी' इति दिवसे आयोज्यते। अधोलिखितेषु देशकालवाचकेषु शब्देषु परिवर्तनं भविष्यति न वा इति लिखत–

यथा– ब्रह्मणः द्वितीये परार्धे	न भविष्यति
(क) श्वेतवाराहकल्पे	....
(ख) भारतवर्षे भरतखण्डे	....
(ग) कलियुगे प्रथमे चरणे	....
(घ) जम्बूद्वीपे	....
(ङ) सूर्योत्तरायणे	....
(च) चैत्रमासे	....
(छ) प्रतिपदायां तिथौ	....
(ज) गुरुवासरे	....
(झ) आदित्यः नाम अहम्	....

3. नवसंवत्सरस्य आरम्भे भवान्/भवती एकं शुभकामनापत्रं स्वमित्राय इच्छति। तस्मिन् कामपि शुभाशंसां लिखत-

....

....

....

....

योग्यताविस्तारः

(न परीक्षाकृते)

पाठे दत्तः सङ्कल्पः गतिविधयश्च ज्ञानविस्तारार्थमेव न तु प्रश्नपत्रे परीक्षार्थम्।

अस्माकं विज्ञानिभिः ऋषिभिः अतिप्राचीनकाले एव कालगणना आरब्धा आसीत्। एतत् तु पुराणेतिहासादीनां वेदानां च परिशीलनात् स्पष्टीभवति। कालः अनादिः, अनन्तः, अखण्डः च इति विचारः निर्विवादः तथापि व्यवहारार्थं कालगणना आवश्यकी। अतएव व्यवहारे कालभेदः दृश्यते अनुभूयते वा। एवं हि कल्पः, युगम्, संवत्सरः, अयनम्, मासः, पक्षः, तिथिः, घण्टा, निमेषः इति स्थूलविभागाः कालस्य। प्रतिपल-त्रुट्यादयः इतोऽपि सूक्ष्मभेदाः सन्ति।

भावविस्तारः

युगादिः — ब्रह्मा चैत्रशुक्लप्रतिपदि एव सृष्टिम् आरब्धवान् इति मन्यते। ततः एव कालगणना प्रारब्धा। कालः अनादिः अखण्डश्च किन्तु अस्माकं व्यवहाराय एव कालभेदः प्रवर्तते। एवं हि कल्प-युग-संवत्सर-अयन-मास-पक्ष-तिथि-नक्षत्र-घण्टा-निमेषरूपाः कालविभागाः प्रसिद्धाः।

द्वितीये परार्धे — अपरस्मिन् अर्धभागे। सम्प्रति सृष्टिकर्तुः ब्रह्मणः आयुः एकपञ्चाशत्तमवर्षस्य प्रथमः दिवसः अस्ति।

कल्पः — ब्रह्मणः एकं दिनम्। चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते। सृष्टेः अवधिः। 432000000 मानवर्षाणि। सम्प्रति श्वेतवाराहकल्पः।

कलियुगम् — 432000 वर्षाणि।

द्वापरम् — कलियुगस्य द्विगुणम् 864000 वर्षाणि।

त्रेता — कलियुगस्य त्रिगुणम् 1296000 वर्षाणि

कृतयुगम् — कलियुगस्य चतुर्गुणम् 1728000 वर्षाणि

मन्वन्तरम् — मनोः कालः मन्वन्तरम्। ब्रह्मणः एकस्मिन् दिने चतुर्दश मनवः भवन्ति। एकमनोः कालः 4320000 वर्षाणि (मनुः 1/79)। एकस्मिन् मनुकाले 71 महायुगानि भवन्ति। सम्प्रति वैवस्वतमन्वन्तरः प्रचलति।

युगादिपर्व — चैत्रमासस्य शुक्लपक्षस्य प्रतिपदा सृष्टेः आदितिथिः। अत एव सा नूतनसंवत्सरस्य प्रथमः दिवसः मन्यते। दक्षिणे भारते गुडीपडवा इत्यपि कथ्यते।

द्विपञ्चाशत्तमं शतकम् कलियुगस्य 5124 वर्षाणि गतानि। सम्प्रति कलियुगं 5125 वर्षं प्रविशति।

जम्बूद्वीपः मेरुं परितः स्थितेषु सप्तद्वीपेषु एकः।

भरतखण्डम् भारतस्य एकस्य भागस्य नामान्तरम्।

आर्यावर्तः आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात्।
तयोरेवान्तरं गिर्योः (हिमविन्ध्योः) आर्यावर्तं विदुर्बुधाः। (मनुः 2/22)

संवत्सरः वर्षः। षष्टिः संवत्सराः भवन्ति। क्रमेण आवर्तन्ते।

तिथिः प्रतिपक्षे पञ्चदशतिथयः भवन्ति। कृष्णपक्षे पञ्चदशी तिथिः अमावस्या शुक्लपक्षे च पञ्चदशी तिथिः पूर्णमासी कथ्यते।

नक्षत्रम् ज्येतिर्विदैः ज्ञातं यद् आकाशमण्डलं सप्तविंशतिभागेषु विभक्तमिव दृश्यते। नभसि द्युतिमानानि नक्षत्राणि सप्तविंशतिः सन्ति। तेषाम् यथा आकृतिः तथैव तेषां नामानि जातानि। यथा अश्विनी भरणी----कृतिका----रोहिणी-----मृगशिरादीनि।

शुभाशंसा पाठस्यान्ते दत्ता शुभाशंसा 'विक्रमोर्वशीयम्' नामनाटकात् उद्धृता। अन्याः शुभाशंसाः-

यथा-

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्।।
कल्याणमस्तु सर्वेषां विलसन्तु समृद्धयः।
सुखाः समीरणा वान्तु भान्तु सर्वा दिशः शुभाः॥

प्रहेलिका

श्वेतकायं हरितपुच्छं भक्ष्यं हि हस्तिदन्तकम्।
यदि जानासि वद क्षिप्रं नोचेदपरं पृच्छ त्वम्॥

एहि हसाम

अध्यापिका व्याकरणं पाठयति। कर्ता कः, कर्म किम्, क्रिया का इति बोधयति। तत्परं सा कृष्णफलके इदं वाक्यं लिखति - 'मण्टुः लड्डुकं खादितुं न इच्छति।'

अध्यापिका - सुरेश, त्वं वद। अस्मिन् वाक्ये मण्टुः कः?

सुरेशः - मण्टुः मूर्खः।

अध्यापिका - कथम्?

सुरेशः - आर्ये, कः लड्डुकं खादितुं न इच्छेत्?